

Zohid BEKTEMIROV,
 “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti o‘qituvchisi
 Tel: +998936808295
 E-mail: zohid.bektemirov@gmail.com

Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doctori I.U.Mamasoliyev taqrizi asosida

HOZIRGI ZAMON NEMIS TILIDA ILOVALI ELEMENTLARNING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Аннотация

Maqolada hozirgi zamon nemis tilida ilovali elementlarning lingvopragmatik xususiyatlari va davomli xarakterga ega bo‘lgan ilova konstruksiyalarning strukturaviy va ma‘no xususiyatini aks ettirish bilan bog‘langan jihatlar qalamga olingan. Tilshunos olimlarning ushbu sohada ilmiy tadqiqot ishlarining xulosalariga asoslanib, hozirgi zamon nemis tilidagi ilova konstruksiyalarning lingvopragmatik xususiyatlari nemis badiiy adabiyotidan tanlab olingan misollar matnlar doirasida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ilova hodisasi, ilova konstruksiya, ilovali element, lingvopragmatik xususiyat, matn, ekspressivlik, emotsionallik, komponent, asosiy ifoda, stilistik figura, lisoniy birlik.

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИКЛАДНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье обозначены лингвопрагматические особенности адьютивных элементов в современном немецком языке и аспекты, связанные с отражением структурно-семантической природы адьюнктивных конструкций слитного характера. На основе выводов научно-исследовательской работы лингвистов в этой области проанализированы лингвопрагматические особенности вспомогательных конструкций в современном немецком языке на примере текстов избранных примеров из немецкой художественной литературы.

Ключевые слова: событие привязанности, конструкция привязанности, элемент привязанности, лингвопрагматический признак, текст, экспрессивность, эмоциональность, компонент, главное выражение, стилистическая фигура, языковая единица.

LINGUOPRAGMATIC CHARACTERISTICS OF APPLIED ELEMENTS IN MODERN GERMAN

Annotation

In the article, the linguo-pragmatic features of the adjunctive elements in the modern German language and the aspects related to the reflection of the structural and semantic nature of the adjunctive constructions of a continuous character are outlined. Based on the conclusions of the scientific research work of linguists in this field, the linguo-pragmatic features of the auxiliary constructions in the modern German language were analyzed within the texts of selected examples from German fiction.

Key words: attachment event, attachment construction, attachment element, linguopragmatic feature, text, expressiveness, emotionality, component, main expression, stylistic figure, linguistic unit.

Kirish. Hozirgi zamonda tilshunoslikda ilova hodisasi doirasida, ilova konstruksiyalarda ilovali elementlarning lingvopragmatik xususiyatlari nisbatan kam o‘rganilgan. Ilova konstruksiyaning lingvistik xususiyatlari ko‘pgina tillarda, xususan, nemis tilida ham ma‘lum darajada tadqiq qilingan, bu sohada ilmiy maqolalar, tezislar shaklidagi ishlar e‘lon qilingan.

Bizga ma‘lumki, pragmatika tilshunoslik fanining yangi nazariy va amaliy tarmog‘i sifatida insonning ijtimoiy faoliyatini o‘zida mujassamlashtirgan nutqiy jarayon, nutqiy vaziyat ta‘sir bilan namoyon bo‘luvchi nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat bilan aloqador masalalarni tadqiq qiladi [2]. Demak, pragmatika tilshunoslik fanining yangi sohalaridan biri bo‘lib, lingvistik belgilarning nutqdagi funksional qo‘llanishini o‘rganadi. Shuning uchun ham tilshunoslikning bu yo‘nalishi semiotika tarmoqlaridan biri sanaladi.

Keyingi yillarda ko‘plab tilshunos olimlar tomonidan ilova hodisasi, ilova konstruksiyalar muammolari izchillik bilan tadqiq qilinmoqda [4,5,6,8,9,10,11,12]. Biz tomondan tayyorlangan ushbu maqola ilova hodisasi, ilova konstruksiyalarning lingvopragmatik xususiyatlarini, ma‘lum darajada yoritib berishga bag‘ishlangan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ilovali elementlarning lingvopragmatik xususiyatlari masalasi tilshunoslikda keng miqyosda o‘rganilayotganligiga qaramay nemis tilining qiyosiy tahlili asosida olib borilgan ushlar sanoqlidir. Manbalardan ma‘lumki, ilova hodisasi – bu tilshunoslikda yangi hodisa emas. Ilova hodisasi, ilova konstruksiyalar, ularning asosiy xususiyatlari haqidagi dastlabki ilmiy xulosalarni rus tilshunos olimi N.V. Cheremisinaning [11] ilmiy ishlarida uchratish mumkin. U o‘zining tadqiqot ishida ilova hodisasini “Ilova yoki birikuvchi (qo‘shiluvchi) konstruksiyalar deb hisoblab, gap (ifoda) birdaniga bitta semantik sathga joylashmaydigan, lekin birikishning uyushgan zanjirini hosil qiladigan konstruksiyalarga aytiladi”, deb ta‘riflaydi.

So‘nggi yillarda, ilova hodisasi ilova konstruksiyalar, ularning struktur, semantik, stilistik va funksional o‘ziga xosliklari haqida ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari bajarilgan [4, 6, 10, 12]. Biroq, hozirgi kungacha ilova hodisasi tushunchasi haqida turli fikr – mulohazalar bildirilgan. Ilova konstruksiyalar deganda “asosiy ifodaga biriktirish orqali qo‘shiladigan sodda gap yoki butun (murakkab) gap bo‘laklari shaklidagi konstruksiyalar” tushuniladi [9].

Ilova konstruksiyalar – bu asosan, og‘zaki nutq konstruksiyalari hisoblanadi. Keyingi yillarda turli xalqlar badiiy adabiyotida og‘zaki nutq elementlari ham keng ifodalaniib kelmoqda va unda asosiy o‘rinni o‘ziga xos sintaktik konstruksiyalar egallamoqda. Ularni ilova konstruksiyalar deb atash mumkin.

Bu borada rus tilshunos olimi V.G.Kostomarov o‘zining ilmiy maqolasida ta‘kidlashicha, dastlab so‘zlashuv elementlari tilga kundalik hayot, oila, kundalik voqealar, savdo, hordiq chiqarish bilan bog‘liq mavzularni aks ettirish munosabati bilan kira boshlagan, ya‘ni og‘zaki nutq uslublariga xizmat qilgan, keyinroq esa, so‘zlashuv elementlarining odatiy kitobiy so‘zlar va

tildagi konstruksiyalar bilan aloqaga kirishganda beixtiyor paydo bo'ladigan qarama-qarshilik tufayli ular darhol nutq uchun muhim bo'lgan ta'sirchanlikni hosil qiluvchi kuchli vosita sifatida qabul qilingan [7].

Tahlil va natijalar. Tilshunoslikda mavjud bo'lgan ilova konstruksiyalar tinglovchi bilan jonli muhit atmosferasini yaratish, uning pragmatik ta'sirini kuchaytirish, shuningdek, ushbu jarayonda muallif fikrini ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

Avvalo, ilova konstruksiyalar tilda qo'shimcha xabarni ta'kidlash, emotsional-ekspressiv, tavsiflovchi va baholovchi funksiyalarni bajaradi, bu jarayonda ular ko'p funksiyali birliklarni hosil qilishga o'z hissasini qo'shadi. Demk, bu erda ta'kidlab o'tilgan funksiya va xususiyatlar o'zaro sintaktik – semantik bog'liqlikda namoyon bo'ladi:

„Hast du Beweise, Melami?“ fragte er. „Noch fehlen sie. Doch eines Tages“ [10, 87-bet].

Ayrim hollarda, ilova konstruksiyalar tarkibidagi ilovali elementlar til materialining lingvistik mazmunini tushunishni ma'lum darajada soddalashtirish, ushbu konstruksiyada berilayotgan pragmatik ma'lumotlarni mustahkamlash, kuchaytirish uchun, shuningdek, bu erda kimningdir fikr – mulohazasiga, shuningdek, muallif fikriga diqqat- e'tiborni qaratish maqsadida qo'llanadi:

Nuh, es wurde ein Protokol aufgenommen, und ich unterzeichnete es; damit war die Sache erledigt. Für mich nicht, nur fürs Dorf [1: 233-bet].

Demak, ilova konstruksiyalar ekspressivlik, emotsionallik va tasvirlash vositasi bo'lib, har xil xususiyatlarni namoyon qiladi va turli funksiyalarni bajarib keladi: og'zaki nutqqa taqlid qilish; ma'noni tushunishni osonlashtirish; berilayotgan pragmatik ma'lumotlarni ta'kidlash; nutq vositalarini tejash va ma'noni aniqlashtirish, to'ldirish, solishtirish, konkretlashtirish, tavsiflash, tushuntirish vazifalari; emotsional va ekspressiv vazifalar ko'zda tutiladi.

Ilova konstruksiyalar tarkibidagi ilovali elementlar matnga til vositalarining bir tekisda ifodalanishini, ba'zi hollarda ekspressivlikni olib kiradi, asosiy gapning ahamiyatini, uning ma'nosini turli vositalar yordamida oshirishga xizmat qiladi.

Badiiy matnlarda eng ko'p qo'llanadigan ilova konstruksiyalar – turli semantikani ifodalab keladigan qo'shimcha xabarlarni ta'kidlab ko'rsatuvchi ilova konstruksiyalar hisoblanadi. Bunday ilova konstruksiyalar, to'raligicha asosiy funksiyalar hisoblanuvchi – qo'shimcha axborot va xabar berish va kitobxonga ta'sir ko'rsatish funksiyalariga mos keladi. Shuningdek, tilda mavjud bo'lgan ushbu turdagi konstruksiyalar badiiy asar muallifiga ma'lumotlarni tanlab olish, saralash va mazmun – mohiyati, leksik – semantik jihatdan muhim axborotni eng ko'p urg'u beriladigan joyga joylashtirish imkonini beradi. Ilovali elementlarning bunday xususiyatlari asosiy ifodada yuqori sermahsullikni ta'minlash va ta'sir kuchini oshirish uchun xizmat qiladi:

Er geht noch zurück in die Gaststätte, und am Buffett verangt er Zitroneuscheiben. Oder andere Plätzchen. Oder etwas mit Apfelsine [9: 62-bet].

Ba'zi hollarda, berilayotgan qo'shimcha fikrni baholash va tavsiflash funksiyasi ham muhim ahamiyat kasb etadi, bunda murakkab strukturali ilovali elementlar qo'llanilishi ko'zda tutiladi.

Selbst die Mutter geht nicht mehr gern in den Wald. Nur um die Mittagszeit wagt sie sich bis an die Lichtung und holt Gras für die Ziege. Auch Beeren. Und Pilze [6: 96-bet].

Bu erda ilova konstruksiyaning sermahsullik xususiyati namoyon bo'ladi. Ilova konstruksiyalarning sermahsulligi sababi - bu erda voqea – hodisa mazmuni muallif tomonidan kuzatuvga olinadi, ularni tasvirlashda fikrning uslubiy o'ziga xosligi ifodalanadi, bu xususiyat esa, baholovchi ilova konstruksiyalarning muallif gapida ancha keng ko'lamda namoyon bo'lishiga, tasvirlanishiga asos bo'lib xizmat qiladi [11].

Nemis yozuvchilarining badiiy asarlaridan olingan matnlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning umumiy xususiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: birinchi navbatda, tinglovchiga axborot berish va ta'sir o'tkazish, ikkinchidan, asosiy ifoda mazmunini to'ldirish, aniqlashtirish, izohlab kelish bilan bog'liq bo'lgan qo'shimcha xabarni etkazish, uchinchidan, qo'shimcha qilinayotgan ma'lumotni o'ziga xos intonatsiya bilan etkazish. Shu nuqtai nazardan, ushbu aytib o'tilgan o'ziga xos xususiyatlar va vazifalar ma'lum pragmatik ma'noga ega bo'lgan ilova konstruksiyalarda o'z ifodasini topadi.

Jahonning qator tilshunos olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy ishlarning tahliliga ko'ra, ilova hodisasini, ilova konstruksiyalarni o'rganishga bag'ishlangan ko'plab ilmiy tadqiqotlar orasida ustuvorlik, albatta, keltirilgan dalillar va tahlillar muhimligidan kelib chiqib, biri asosiy ifoda sifatida, boshqasi esa, u bilan birga bir vaqtda sodir bo'ladigan qo'shimcha qilingan, ilova qilingan elementlarga tegishlidir [10].

Ta'kidlash joizki, axborotni bunday tarzda etkazish natijasida tahlil qilish mumkin bo'lganidek, birinchi axborot emas, balki ikkinchi axborot nutq yo'naltirilgan shaxsning diqqat markazida namoyon bo'ladi: ko'p hollarda asosiy ifodada butun bir aytilgan fikrni adresa, tomonidan so'zlovchi ko'zlagandek tushunilishiga va qabul qilinishiga yordam beruvchi “kalit” so'z hosil bo'ladi. Darhaqiqat, bir vaqtning o'zida ikkinchi, ya'ni qo'shimcha xabar alohida gap sifatida ifodalansa, butun konstruksiyaning ta'sirchanligi va “pragmatik potentsiali” sezilarli darajada oshadi, ushbu gap nuqta orqali ajratib ko'rsatiladi, ana shu xususiyat jihatidan ilova hodisasi, ilova konstruksiya lisoniy hodisa sifatida keng ma'noda tilning pragmatik quyi tizimi bilan bog'liq bo'ladi.

Xulosa. Ilovali munosabatning turli til vositalarining holati ierarxik xarakterda bo'lishi mumkin, chunki bu erda ohang, to'xtam kabi belgilar ilovali aloqalar sodir bo'lishini belgilashda tizimli munosabatlarga nisbatan asosiy rol o'ynaydi. Ilovali aloqalarning komponent va ohangi bildiruvchi belgilarining holatini izohlaydigan bo'lsak, bu erda shuni ta'kidlash kerakki, tilda bir vaqtning o'zida turli elementlar qo'llanilmaydi, ammo ayrim vositalar boshqalari hisobidan rivojlantirilishi mumkin.

Shu o'rinda, ilova hodisasi, ilova konstruksiyasi va nutq vositalarini tejash o'rtasidagi bog'liqlik ma'lum darajada qiziqish uyg'otadi, uning ilmiy asoslari mavjud, shuning uchun ushbu muammoni tadqiq qilish o'ziga xoslik kasb etadi.

Alohida ta'kidlash joizki, “tejash” atamasi bu erda nisbiy ma'noga ega, birinchidan, uni tashkil qiluvchi komponentlarida xabar berish ma'nosiga hissa qo'shadigan ifodaning etishmasligi, uning to'liq ma'noga nisbatan lingvopragmatik yukning ma'lum darajada ortishiga olib keladi. Ikkinchidan, ushbu holatda, alohida ifoda sifatida rasmiylashtirilgan, ammo uning komponent xususiyatlariga ega bo'lmagan ilova konstruksiya qismlarining bu erda to'liq bo'lmaganligi nisbiydir. Bunday jummalarni, grammatik jihatdan to'ldirib bo'lmaydi, bu jarayonda tilning sintaktik normalari ma'lum darajada buzilishi sodir bo'ladi.

1. Bredel Willi Erzählungen II Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1981. – 414 s.
2. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка Л.; «Наука» 1973. – 366 с.
3. Турсунов Б.Т. Присоединение как особый тип синтаксической связи. Докт. дисс. Санкт-Петербург, 1993. – 465 с.
4. Чермисина Н.В. О присоединительных конструкциях в современном русском языке. Научные записки Харьковского гос. пед. ин-та, 1958. Т. 29 – С. 91-103.
5. Шафиро М.Е. К вопросу о присоединении. Вопросы синтаксиса и стилистики русского литературного языка. Куйбышев, 1963. – С. 59-77.
6. Bruns Marianne. Die Lichtung. Mittldeutscher Verlag Halle (Saale) 1972. 460 s.
7. Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. – Т.: «Фан», 1988. – 121 с.
8. Begmatov M.B. Poval elementlarning matnda ifodalanishi. Tarjima, axborot, mulqot-siyosiy va ijtimoiy ko'prik. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Samarqand. 2018, - 403-404 b.
9. Herbert Otto. Zum Beispiel Josef. Aufbauverlag Berlin und Weimar, 1972. – 285 s.
10. Krupkat Gunter Als die Gotter starben. Verlag Das neue Berlin, 1967. 287 p.
11. Ванников Ю.В. Существует ли присоединительная связь предложений? Турды ун-та Дружбы народов им. П. Лумумбы М., 1965. – Т-8, Вып. 2. – с. 163-183.
12. Винтман Ж.А. Роль присоединения в оформлении перехода от одного вида речи к другому В кн.: Герценовские чтения, XXVIII. Научн. докл. Иностранные языки. Л. 1975. – С. 114-119.
13. Кобзев В.П. Присоединительные конструкции как разновидность неполных предложений. Ученые записки Ленинград. Гос. пед. ин-та, 1965, Т. 258. – С. 55-74.
14. Костомаров В.Г. Разговорные элементы в языке газеты // Русская речь. 1967. № 5. – 48-53.
15. Мильк В.Ф. Интонация присоединения в современном английском языке в сравнении с русским. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. филол. наук. М., 1960. – 15 с.
16. Турсунов Б.Т. Присоединение в современном немецком языке (учебное пособие) Самарканд: Изд-во СамГУ, 1988. – 82 с.